

PROUČAVANJE TOTALITARIZMA

Autor

Jelena Došlov

Kontakt

jelenadoslov@gmail.com

Tema

Multidisciplinarna analiza nastanka, razvoja i mehanizama održavanja totalitarnih ideologija.

Ključne riječi: ideologija, totalitarizam, banalnost zla, radikalno zlo, psihopatska ličnost, zločini protiv čovječnosti, sloboda, identitet, moć.

Kontekst

Osnovni plan teme je upoznavanje učenika s pojmom totalitarne misli, njezinim preživljavanjem u različitim povijesnim razdobljima te na različitim prostorima.

Predavanje treba uključiti pojedina saznanja političke filozofije koju proučavamo u misli Platona, Hegela, Nietzschea, Lenjina, Iqbala, u korelaciji s misli o totalitarizmu u filozofiji Hannahe Arendt. Sastavni dio predavanja je, također, upoznavanje učenika sa saznanjima koja nam može pružiti umjetnost (Banksy, Margarethe von Trotta).

Propituje se i uloga medija u oblikovanju javnog mišljenja danas.

Tijekom predavanja učenicima treba naglasiti da elementi kulture kao što su umjetnost, obrazovanje i mediji mogu biti iskorišteni u svrhu propagiranja destruktivnih ideja te osnaživanja određenih ideologija.

Tema je relevantan faktor u proučavanju mehanizama djelovanja političkih struja na području bivše Jugoslavije u suvremeno doba.

Također, uz proučavanje ove teme učenici trebaju proučiti pojam pravde kao pojam koji je suprotstavljen nepravdi, jednoj od bitnih karakteristika totalitarnih režima.

Teme koje se još mogu povezati u proučavanju su vrijednosti ljudskih prava, a eksplicitno se iz njih mogu izlučiti, za proučavanje, sloboda medija, sloboda izražavanja te filozofije egalitarizma, razlike između evolucionarnih i revolucionarnih promjena u društvu, komutativna, distributivna i retributivna pravda, autokratski sistemi, u suprotnosti od demokratskih.

Ciljevi

Učenici su sposobni:

- koristiti metode multidisciplinarnog pristupa u istraživanju određene problematike
- razviti vještine kritičkog mišljenja u vezi s nedavnom poviješću zemalja u regiji
- uvažavati značaj primarnih ljudskih vrijednosti, kao što su: pravo na život, slobodu, istinu, pravdu, jednakost građana u društvu, aktivno sudjelovanje građana u društvu.

Ishodi učenja

Proučavajući pojam nastanka, razvoja i održavanja mehanizama totalitarizma u svijesti građana, želimo da naši učenici nauče:

- da građani pasivnim ponašanjem i neizražavanjem stavova pristaju na vlastito ukidanje slobode

- da nema opravdanja za ukidanje ljudskih prava nijednom čovjeku koji se nije ogriješio o pravedni zakon
- da su istina, pravda, sloboda, jednakost ljudi univerzalni pojmovi
- da je i totalitarna svijest fenomen ljudskog bića.

Materijal i potrebna oprema: projektor, laptop (računalo), listovi papira, olovke

Trajanje: 60 minuta (u izvođenju u nastavi potrebno je 90 minuta)

Tijek nastavnog sata

- Za prvi korak u predavanju predviđeno je 5 minuta. Uvodni dio predavanja započinje prikazivanjem Banksyjeva rada. Prikazano djelo nosi naziv Banalnost banalnosti zla (*The banality of banality of evil*). Učenike se metodom rasprave propituje o poruci djela. Nakon uvida u različita mišljenja učenika, te pružanja odgovora, prelazi se na sljedeći korak.
- Za sljedeći korak u predavanju predviđeno je, također, 5 minuta. Učenici trebaju napisati na list papira što podrazumijevaju pod pojmom slobode (individualni oblik rada). Također, trebaju razmisliti i napisati što je, prema njihovu mišljenju, suprotstavljeno pojmu slobode. Potom trebaju papire s odgovorima ostaviti do završnog dijela sata u kojem je planirana rasprava.
- Treći korak otvara i glavni dio predavanja. Ovom dijelu predavanja posvećeno je 40 minuta. Napominjem da se i ovaj dio predavanja može podijeliti u nekoliko dijelova. Na taj se način prvih 5 minuta predavanja može posvetiti objašnjenju pojma totalitarizma u misli Hannahe Arendt te različitim načinima iznalaženja pristanka mase na totalitarno stanje. Uspoređuje se razlika u pristajanju masa na totalitarizam u Njemačkoj od 1929. godine s Kinom (navodi se značajka Mao Zedongova govora iz 1957. godine, "neka cvjeta stotinu cvjetova") te boljševizacija jednog dijela Europe.
- Sljedeći korak u ovoj fazi predavanja predviđa 5 minuta objašnjavanja mišljenja Hannahe Arendt o banalnosti zla te o radikalnosti zla. Postavljamo pitanja:
  - Na koji način zamišljamo zločince?
  - Jesu li oni uvijek u liku čudovišta?
  - Zašto smo uvijek iznenađeni kad shvatimo da se zločinci likom ne razlikuju od nas, ljudi koji žive mirne živote?
  - Zašto prihvaćamo ostvarivanje volje ljudi kojima su njihovi sebični interesi iznad interesa svih ostalih?
 Učenici u svakom trenutku mogu postaviti pitanje.
- Sljedećih 7 minuta u ovoj fazi predavanja posvećeno je gledanju isječka iz filma „Hannah Arendt“ Margarethe von Trotta. Isječak filma odnosi se na suđenje Adolfu Eichmannu u Jeruzalemu. Cilj je prikazivanja ovog isječka da nam pokaže esenciju ideje Hannahe Arendt o banalnosti zla, njezine misli o bešćutnosti zla, kao i objašnjenju pojma radikalnog zla koji ona opisuje kao ekstremno zlo (pismo Gershomu Scholemu, 1963.) – shvaćanje da ne postoji racionalan način kojim bi se objasnilo toliko ekstremno zlo. Prije samog prikazivanja navedenog isječka učenike treba upoznati sa značenjem pojma promatrača u vremenu vladavine nacističke ideologije te s načinom na koji je Njemačka pristupila procesu pomirenja. Ovdje se može dodati da bismo, kad bismo govorili Hegelovim jezikom, rekli da svaka etapa u protjecanju vremena donosi određena saznanja koja bi trebala biti na korist budućim naraštajima. Iako se može činiti morbidnim, razdoblje nacional-fašizma

iznjedrilo je osjećaj ponosa, sublimiran, donekle, u Eichmannovoj rečenici da će otići u grob smijući se zbog činjenice da je u smrt poslao 5 milijuna ljudi pridodajući time sebi izuzetan značaj.

- Sljedećih 5 do 7 minuta može biti posvećeno raspravi u vezi s projiciranim isječkom iz filma. Pitanja koja se mogu postaviti, a da čine poveznicu s kritičkim sagledavanjem povijesne situacije bivše SFRJ od 1941. do 1945. godine, kao i u vrijeme od 1991. do 1995. godine su:
  - Koliko je područje Balkana iskusilo zlo koje prelazi granice razumskog shvaćanja?
  - Možemo li žrtve i zločince pronaći samo na jednoj od nekadašnjih neprijateljskih snaga?
  - Koliko smo spremni priznati da se ni bivša SFRJ, a ni njezine države nasljednice koje su bile uključene u rat, nisu još uključile u proces pomirenja na način na koji je to učinila Njemačka u godinama nakon Drugoga svjetskog rata?
- U posljednjoj fazi ovoga dijela predavanja raspravlja se o karakteristikama totalitarizma koje je iznijela Hannah Arendt (otrovni nacionalizam koji stvara mogućnost da se misao pretoči u djelo, usklađen i dosljedan u ostvarivanju zamišljenog cilja, identifikacija "objektivnih neprijatelja", kako u "rasi", tako i u "klasi" itd.) u odnosu na ideje o totalitarnim društvima koje možemo pronaći ukoliko izvrngnemo misli Platona ili pribjegnemo opravdanju totalitarizma slijedeći misao Thomasa Hobbesa da je "bolje imati bilo kakvu vlast nego nikakvu" (Leviathan, 1651). Dotičući se ove Hobbesove misli, od učenika se može zahtijevati da postave paralelu između navedenog i situacije koje vlada u postratnom balkanskom društvu. Može ih se upitati jesu li sve prisutnije siromaštvo, pad nataliteta, sve veći broj ljudi koji napušta ovo područje, megalomanska korupcija, strah, kontrola medija i sl. zaista bolji od nepostojanja vlasti, tj. jesu li bolji od izostanka bilo kakve snažne inicijative za promjenom na bolje?
- Nietzsche se u predavanju navodi kao jedan od filozofa čije je ime zloupotrijebljeno u svrhu slavljenja nacional-socijalističke ideologije te ideološkog opravdanja holokausta. Učenicima se navode primjeri zloupotrebljavanja, a ne razumijevanja, njegovih pojmova kao što su, "nadčovjek", "volja za moć" i drugih. Sličan primjer zloupotrebe ili vulgarizacije misli može se navesti i u slučaju Allame Iqbala koji je često nazivan duhovnim ocem Pakistana. Uključivanjem kratke interpretacije političke filozofije Allame Iqbala u predavanje i uspoređivanjem s trenutnom političkom situacijom u tom dijelu svijeta, učenici trebaju shvatiti da islamska vizija demokracije (ponekad nazivana teodemokracija), iako drugačija od zapadne, u svojoj suštini nije totalitarna. Objašnjava se koncept islamske politeie (carstvo nebesko), u čijoj suštini je moral, moralno djelovanje, gdje se dalje otvara prilika za usporedbu originalnih misli Iqbala i Marxa. Učenike se može upitati da navedu primjere, ukoliko su im poznati, zloupotrebe lika i djela velikana misli, znanstvenika ili umjetnika u svrhu poticanja moći određene ideologije i koliko je takav fenomen prisutan u nedavnoj povijesti zemalja u regiji. Ovo pitanje može biti zadano i kao tema istraživanja za domaću zadaću učenika. Učenici mogu razmisliti o posljedicama staljinističke totalitarne ideologije interpretacijom Lenjinove rečenice "Glavna svrha pobune je u zauzeću moći, kasnije ćemo vidjeti što ćemo učiniti s njom." (Država i Revolucija, 1917).
- U posljednjim minutama predavanja (5 minuta), u dijelu koji prethodi raspravi, učenicima se mogu pokazati tekstovi objavljeni u medijima na ovim prostorima u nekoliko posljednjih godina. Tekstovi mogu biti npr. o rehabilitaciji Milana Nedića, prijedlogu o zabrani okupljanja na društvenim mrežama u svrhu organiziranja prosvjeda protiv vlasti u RS-u, BiH, o antifašizmu kao floskuli itd.
- Potom slijedi rasprava o saznanjima usvojenima na predavanju i čitanje odgovora s papira koji su odloženi za razmatranje do završnoga dijela predavanja.

- Raspravi je posvećeno 15 do 20 minuta.

Izvori

Banksy, The banality of banality of evil (fotografija)

<http://www.bloomberg.com/news/articles/2013-10-30/banksy-donates-nazi-doctored-landscape-to-help-aids-group>

Redding, Dan, Magnetic state, Here`s the meaning behind Banksy`s “evil” painting

<http://www.magneticstate.com/blogdept/banksy-the-banality-of-the-banality-of-evil/>

You Tube, Margarethe von trotha, Hannah Arendt (film), 2013.

<https://www.youtube.com/watch?v=uprMmH3GvBA>

You Tube, Noam Chomsky: Totalitarian Culture in a Free Society (Oct. 1, 1993)

<https://www.youtube.com/watch?v=OcSBqkLDxmo>

Hannah Arendt

<http://plato.stanford.edu/entries/arendt/>

Hannah Arendt and The Shoah: Banality of Evil? Radical Evil? Or Both?

<https://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=3372>

The Hannah Arendt Papers at the Library of Congress

<https://memory.loc.gov/cgi-bin/ampage?collId=mharendt&fileName=03/030100/030100page.db&recNum=20>

Michael Ezra, The Eichmann Polemics: Hannah Arendt and Her Critics

<https://undertheoculartree.files.wordpress.com/2012/11/arendt-ezra-the-eichmann-polemics-hannah-arendt-and-her-critics-democratiya-issue-9-summer-2007.pdf>

Jacob Golomb & S. Wistrich, Nietzsche, Godfather of Fascism?

On the Uses and Abuses of a Philosophy

<http://press.princeton.edu/chapters/i7403.html>

Museum of Communism, Lenin and The First Communist Revolution, I

<http://econfaculty.gmu.edu/bcaplan/museum/hisfram1.htm>

Republika, br. 486-489, 1. oktobar – 30. novembar 2010., Peščanik.net, 20.10.2010.

<http://pescanik.net/islam-i-reforme/>

UNESCO, Teaching and learning for sustainable future, Exploring global realities

http://www.unesco.org/education/tlsf/mods/theme_a/mod01.html

Arendt, Hana, Izvori totalitarizma, Feministička izdavačka kuća, Beograd, 1998

Materijal koji učenici mogu čitati (ili gledati) i analizirati:

Sargent Paul, You Tube, Rise of Totalitarianism: AP European History

<https://www.youtube.com/watch?v=FB EvaCa92Es>

You Tube, Hitler's Children - Education Episode 3 of 5

<https://www.youtube.com/watch?v=A6z3LsUp35Y>

You Tube, Dokumentarni program HRT, Krv na snijegu, 10/10

<https://www.youtube.com/watch?v=ID2Kb2PKJ34&list=PLoAVblg3bp1V5K3FTmcy0CoegsvePwX1Y>

TED talks, Eric X. Li: A tale of two political systems

https://www.ted.com/talks/eric_x_li_a_tale_of_two_political_systems

Dodatne informacije:

Hannah Arendt, Human Condition, the University of Chicago Press, 1998

Hannah Arendt, Eichmann in Jerusalem, Penguin Adult, 1963

Miller, David, Political Philosophy, Oxford University Press Inc, New York, 2003

Lerch, Hubert, An Introduction to Political Philosophy, createspace.com, 2011

www.HubertLerch.com

Film:

The National Center for Jewish Film, Michaël Prazan, The Trial of Adolf Eichmann 2013

You Tube, Eichmann in Jerusalem https://www.youtube.com/watch?v=9R_T-SVZgh0

Ocjenjivanje

Ovdje moram naglasiti da sâm proces revizije gradiva naučenog na satu pisanjem eseja i istraživačkih radova uključuje u sebe i sastavnicu novoga učenja. Učenici proširuju sadržaje usvojene na satu u obliku istraživanja koje rade u izvannastavnim satima (istraživanjem tema ponuđenih u ovom nastavnom planu). Ukoliko učenik ne zadovolji kriterije koji će biti navedeni, smatrat će se da mu je potrebno pružiti još objašnjenja kako bi se smanjio stupanj nerazumijevanja određenih dijelova nastavnog plana.

Učenik se može nagraditi najvećom ocjenom:

- kada u eseju ili istraživačkom radu pruži pravilno strukturiran i organiziran odgovor koji se lako može razumjeti
- kada se u istraživačkom materijalu prepozna predmet ili pitanje na osnovi kojeg se može nastaviti dalje istraživanje problematike
- kada učenik generira novo saznanje na osnovu istraživanja određene teme ili u tijeku samog procesa pisanja eseja
- kada se u radu upotrijebi kritički pristup uvažavajući u obzir različite vrste argumenata (suprotstavljane argumenata i protuargumenata)
- kada u radu prezentira jasno i relevantno znanje obrađenih sadržaja
- kada u radu predstavi razumijevanje i uvažavanje za najvažnije ljudske vrijednosti
- kada se radu pristupi s uvažavanjem multikulturalizma (i, poželjno, multidisciplinarnosti).

Smatrat će se da učenik ne zadovoljava kriterije za najvišu ocjenu ili za davanje ocjene uopće:

- kada je odgovor u eseju ili u istraživačkom radu nejasan, neodređen, teško razumljiv
- kada učenik u radu nije iskazao entuzijazam ili zalaganje da iz usvojenih sadržaja generira pitanja na osnovi kojih se može vršiti dalje istraživanje teme (u umjetnosti, filozofiji, religiji, medijima, poeziji, prozi, povijesti, u različitim društvenim predmetima)
- kada se u radu ne može prepoznati poveznica između materijala koji je istraživani i osnovnih koncepata jedinica gradiva koje je obrađeno na nastavi u školi
- kada učenik u radu ne iskazuje kritičko promišljanje ili ukoliko odbija, iz bilo kojeg razloga, uključiti više različitih izvora informacija u svom istraživanju
- kada su objašnjenja koja pruža u radu površna ili obojena utjecajima destruktivnih ideologija
- kada je rječnik koji koristi u izražavanju neprikladan ili, čak, obojen govorom mržnje.

Ideje za domaću zadaću

Vježbe za rad na nastavnom satu

(vježbe koje se rade nakon osnovnog predavanja o totalitarnim ideologijama, dva nastavna sata) – 45 minuta

1. Učenici su podijeljeni u dvije skupine.

Jedna skupina piše članak za novine o kineskoj okupaciji Tibeta, proučavajući pritom tekst o kineskoj okupaciji Tibeta i zamišljajući da su građani neke od balkanskih država. Druga skupina učenika piše, također, tekst za medije, ali zamišljajući pritom da su državljani Butana i u posjeti Balkanu. Na raspolaganju im je tekst o životnim principima državljana Butana. Po završetku pisanja tekstova dvoje izabranih učenika čitaju tekstove naglas.

Pročitani tekstovi se tijekom rasprave uspoređuju i nastoje se generirati nova saznanja.

Izvori:

Introduction to Tibet

<http://freetibet.org/about>

The Guardian, Gross national happiness in Bhutan: the big idea from a tiny state that could change the world <http://www.theguardian.com/world/2012/dec/01/bhutan-wealth-happiness-counts>

2. Učenici su podijeljeni u pet skupina. Svaka skupina proučava određene zakone.

Prva skupina proučava neke zakone nacističke Njemačke. Druga skupina proučava zakone u bivšem SSSR-u, dok treća i četvrta skupina učenika proučavaju zakone koji su bili na snazi za vrijeme trajanja NDH i Nedićeve Srbije. Peta skupina učenika proučava neke od zakona koji su bili na snazi za vrijeme trajanja bivše SFRJ. U vremenu koje je predviđeno za raspravu, nakon proučavanja materijala koji im je pružen na uvid, uspoređuju se sličnosti i razlike između navedenih zakona.

Holocaust Encyclopedia, Examples of anti-Semitic legislation, 1933 -1939

<http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007459>

Feldbrudge, F.J., Journal of Criminal Law and Criminology Volume 54 Issue 3 September Article 1 Fall 1963 Soviet Criminal Law--The Last Six Years

<http://scholarlycommons.law.northwestern.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=5169&context=jclc>

Tanjug, Ko je bio Milan Nedić

<http://www.tanjug.rs/mobile/full-view.aspx?izb=218818>

Kevo, Mario, Scrinia Slavonica, Logori, prognanici, zarobljenici u Drugom svjetskom ratu i poraču, Počeci logora Jasenovac, Hrvatski institut za povijest, podružnica Slavonski Brod, 2002

<http://www.romasintigenocide.eu/media/neutral/MarioKevo.pdf>

Krivični zakon Republike Jugoslavije

http://adattar.adatbank.transindex.ro/Szerbia/Krivicni_zakon_Jugoslavije.pdf

3. Cilj je ove vježbe da učenici istraže važnost ograničavanja vlasti.

Razredni odjel može biti podijeljen u dvije skupine. Jednoj je skupini dodijeljeno da proučava određene dijelove iz Ustava Kraljevine Švedske (*The Instrument of Government (SFS nr: 1974:152) Chapter 1. Basic principles of the form of government*), dok druga skupina proučava dijelove Ustava Australije koji se odnose na osnovna ljudska prava i slobode.

Stečena saznanja učenici mogu usporediti s vlastitim saznanjima o poštovanju ljudskih prava u državama regije.

Izvori:

International Relations and Security Network, Primary resources in international affairs, The Constitution of the Kingdom of Sweden

<http://www.parliament.am/library/sahmanadrutyunner/Sweden.pdf>

Parliamentary Education Office and Australian Government Solicitor, Canberra, AUSTRALIA'S CONSTITUTION With Overview and Notes by the Australian Government Solicitor, Commonwealth of Australia, 2010

<http://www.comlaw.gov.au/Details/C2005Q00193/0332ed71-e2d9-4451-b6d1-33ec4b570e9f>

4. Učenicima se prije sata zadaje domaća zadaća da metodom *study case* istraže primjere

istupanja pojedinaca protiv nepravde vlasti ili nepravdnih zakona. Mogu birati hoće li raditi istraživanje na osnovi primjera rada i djela Henryja Thoreaua ili Nelsona Mandele. Potom je potrebno pronaći poveznicu s razlogom smrti Srđana Aleksića. Nakon što odrade domaću zadaću, na satu predstavljaju rezultate istraživanja i raspravljaju o njima.

Izvori:

Schneider, J. Richard, Life and legacy, Thoreau's Life, The Thoreau Society

<http://www.thoreausociety.org/life-legacy>

Jovićević, Biljana, In Memoriam, Nelson Mandela, priča o jednoj borbi, Radio Slobodna Evropa, 2013

<http://www.slobodnaevropa.org/content/preminuo-nelson-mandela-prica-o-jednoj-borbi/25013442.html>

Maglajlija, Vedrana, Srđan Aleksić: Priča koja je oplemenila mnoge duše, Al Jazeera Balkans, 2015

<http://balkans.aljazeera.net/vijesti/srdan-aleksic-prica-koja-je-oplemenila-mnoge-duse>

Učenici mogu istraživačke radove oblikovati u formi eseja, razgovora s različitim osobama, prezentacije (ili čak pripremiti predstavu za razred ako tema to dopušta) u vezi sa sljedećim temama:

⇒ Korijeni i posljedice sukoba između sudanske vlasti i plemena u toj državi, što smo saznali na osnovi proučavanja holokausta? – esej

⇒ Kakav bi bio moj život da živim na području Balkana između 1941. i 1945.? – esej

⇒ Bi li život na Balkanu bio drugačiji da osnovne životne principe učimo od Hopi Indijanaca ili Aboridžina? – esej

⇒ V kao Vendetta – Balkan 1991. – 2016. – esej, ili

⇒ V kao Vendetta – svijet od 1945. do danas

Rast totalitarnih društava u balkanskoj regiji, forma intervjua s predavačima na Fakultetu političkih znanosti te s predstavnicima različitih nevladinih organizacija (Transparency International, npr.).

Pisanje pisma Pismo iz budućnosti

izvor: http://www.unesco.org/education/tlsf/mods/theme_a/mod01.html?panel=1#top

Ideje za prilagodbu

Predavanje opisano u ovom nastavnom planu predviđeno je za učenike u dobi od 16 do 19 godina (treći i četvrti razred gimnazija i stručnih škola, kao i za učenike *International Baccalaureate Diploma Program*). Predavanje se može izvoditi u okviru kurikuluma Građanskog odgoja i obrazovanja, Sociologije, Filozofije. Može se izvoditi uz osnovna predavanja o razlikama između ograničena i neograničena tipa vlasti, razlikama između demokratskog i autokratskog tipa vlasti, uz predavanja kojima se, primarno, proučavaju ljudska prava, njihovo poštovanje ili ugrožavanje. Vježbe koje su navedene u ovom nastavnom planu, mogu se izvoditi nakon osnovnog predavanja o totalitarizmu. Pristup je multidisciplinarni i multikulturni.

Ovaj nastavni plan napravljen je u okviru projekta Historija, Istorija, Povijest – Pouke za sadašnjost koji implementira Kuća Anne Frank u suradnji s lokalnim partnerskim organizacijama: Inicijativa mladih za ljudska prava i Humanost u akciji (Bosna i Hercegovina), HERMES (Hrvatska), Omladinski obrazovni forum (Makedonija) i Otvorena komunikacija (Srbija).

Projekt je financiran sredstvima Europske unije. Stavovi i sadržaj ovog nastavnog plana isključivo su odgovornost njegova autora i ne odražavaju stavove Europske unije ili organizacija koje implementiraju projekt.
